QADIMGI FARG‘ONADA DEHQONCHILIKNING PAYDO BO‘LISHI

Qudratov Solijon Sulaymonovich
Guliston davlat universiteti
Tarix kafedrasi professori,
tarix fanlari nomzodi

Annotatsiya. Maqolada Farg‘ona vodiysida dehqonchilikning shakllanishi, eneolit va bronza davriga oid arxeologik topilmalar, Chust madaniyatining taraqqiyoti hamda sug‘orish tizimlarining rivojlanishi tahlil qilinadi. Shuningdek, qadimgi aholi manzilgohlari, xo‘jalik munosabatlari va voha davlatchiligining vujudga kelishi masalalari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Farg‘ona vodiysi, dehqonchilik, eneolit, bronza davri, Buvanamozor, Shag‘im mozori, Xak xazinasi, So‘x topilmalari, Sarazm, Chust madaniyati, Dalvarzintepa, sug‘orish tizimi, voha, davlatchilik, Sho‘raboshot madaniyati, arxeologik tadqiqotlar.

Farg‘ona vodiysida dehqonchilikning paydo bo‘lishi Markaziy Osiyoning qadimgi xo‘jalik va madaniy taraqqiyotini o‘rganishdagi muhim masalalardan biridir. Uzoq vaqt davomida vodiyda sun’iy sug‘orishga asoslangan dehqonchilik miloddan

avvalgi XIII–XII asrlarda shakllangan, degan qarash ustuvor bo‘lib kelgan. Biroq keyingi arxeologik tadqiqotlar Farg‘onada dehqonchilik an’analarining ildizlari bundan ham qadimgi davrlarga borib taqalishi mumkinligini ko‘rsatmoqda.

Xususan, G‘ovasoy vohasidagi Buvanamozor (Bibi Ona) yodgorligining quyi qatlamlari, Shag‘im mozoridan topilgan ashyolar, Xak xazinasi hamda So‘x topilmalari eneolit va ilk bronza davrida vodiyda dehqonchilik bilan bog‘liq xo‘jalik-madaniy jarayonlar mavjud bo‘lganligi haqidagi qarashlarga asos bo‘lmoqda [Rahmanov, 2022; Amanbaeva va boshq., 2005].

Z. Rahmanov Farg‘ona vodiysidan topilgan bir-biriga chirmashgan ikki ilon tasviri tushirilgan So‘x buyumi, Xak va Aflotun xazinalari, Qorasuv tarozi toshi, O‘shdagi Sulaymontog‘ muzey majmuasida saqlanayotgan tarozi toshlari, Paxtaobod topilmasi hamda Norin daryosining o‘rta oqimidagi Shamollisoy qishlog‘idan topilgan buyumlarni eneolit va ilk bronza davri bilan bog‘laydi. Tadqiqotchining fikricha, ushbu topilmalar Farg‘ona vodiysida mazkur davrlardayoq dehqonchilik bilan shug‘ullangan aholi guruhlari mavjud bo‘lganligini taxmin qilish imkonini beradi [Rahmanov, 2022].

Mazkur topilmalarning ilmiy ahamiyati ularning faqat qadimiyligi bilan belgilanmaydi. Ular vodiyda ishlab chiqaruvchi xo‘jalik shakllarining tarqalishi, aholining turli madaniy muhitlar bilan aloqalari va hunarmandchilikning dastlabki rivojlanish bosqichlarini aniqlash uchun ham muhimdir. Shu bilan birga, alohida topilgan metall buyum yoki tarozi toshi muayyan hududda rivojlangan dehqonchilik tizimi mavjud bo‘lganligini bevosita isbotlamaydi. Bunday xulosalar manzilgohlar, xo‘jalik inshootlari, o‘simlik qoldiqlari va boshqa arxeologik dalillar bilan birgalikda asoslanishi zarur.

Farg‘onadagi ilk dehqonchilik aholisining kelib chiqishi masalasida turli ilmiy qarashlar mavjud. Ayrim tadqiqotchilar ularni Yuqori Zarafshondagi Sarazm madaniyati bilan, boshqalari esa Janubiy Turkmaniston va qadimgi Elam madaniy muhiti bilan bog‘liq migratsiya jarayonlari orqali izohlaydilar. Bu qarashlar Farg‘onada dehqonchilikning shakllanishini faqat mahalliy taraqqiyot natijasi sifatida emas, balki Markaziy Osiyoning janubiy va g‘arbiy hududlari bilan kechgan madaniy aloqalar doirasida ham o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

V. Ruzanov Farg‘onada metallga ishlov berishning dastlabki bosqichlarini miloddan avvalgi III ming yillikning ikkinchi yarmi – II ming yillikning boshlari bilan bog‘laydi. Uning fikricha, Sarazm hududidan hozirgi O‘zgan atroflariga ko‘chib kelgan aholi metallga ishlov berish an’analarini olib kirgan bo‘lishi mumkin. Tadqiqotchi bu davrda mahalliy rudalardan foydalanish imkoniyatlari

cheklanganligini qayd etib, metall xomashyosi Eron va Afg‘oniston hududlaridan keltirilgan bo‘lishi ehtimolini ilgari suradi [Рузанов, 2023].

Xak xazinasiga oid metall buyumlarning kimyoviy tarkibi va tipologik xususiyatlarini qiyosiy o‘rgangan V. Ruzanov ularning ayrimlarini miloddan avvalgi II ming yillik o‘rtalarida Murg‘ob vohasidan kelgan aholi guruhlari bilan bog‘laydi [Рузанов, 2020]. Bu yondashuv Farg‘ona vodiysidagi qadimgi metall buyumlarni keng mintaqaviy almashinuv va migratsiya jarayonlari bilan bog‘liq holda talqin qilish imkonini beradi.

Sarazm, Murg‘ob va Farg‘ona o‘rtasidagi ehtimoliy aloqalarni o‘rganishda metall buyumlarning shakli, kimyoviy tarkibi, tayyorlanish texnologiyasi va tarqalish hududlarini qiyoslash alohida ahamiyatga ega. Biroq buyumlar o‘rtasidagi tipologik o‘xshashlik har doim ham aholining bevosita ko‘chib kelganligini anglatmaydi. Bunday umumiyliklar savdo, xomashyo almashinuvi yoki texnologik tajribaning tarqalishi natijasida ham yuzaga kelgan bo‘lishi mumkin. Shu sababli migratsiya haqidagi qarashlarni boshqa arxeologik ma’lumotlar bilan mustahkamlash talab etiladi.

Eneolit va ilk bronza davriga oid dehqonchilik manzilgohlarining vodiy hududida hozircha yetarlicha aniqlanmaganligi muammoli masalalardan biridir. Ayrim tadqiqotchilar buni qadimgi manzilgohlarning sel va yog‘in suvlari ta’sirida yemirilishi bilan izohlaydilar. Farg‘ona vodiysining tektonik jihatdan faol hududda joylashganligi hisobga olinsa, ayrim qadimgi madaniy qatlamlar keyingi geologik jarayonlar natijasida chuqur yotqiziqlar ostida qolgan bo‘lishi ham mumkin. Biroq mazkur taxminni tasdiqlash uchun maxsus geoarxeologik tadqiqotlar talab etiladi.

Farg‘onada rivojlangan bronza davriga, xususan, Namozgoh VI bosqichiga bevosita taalluqli arxeologik yodgorliklarning hozircha yetarlicha aniqlanmaganligi ham vodiy qadimgi tarixining muhim ilmiy muammolaridan biri bo‘lib qolmoqda. Bu holat eneolit va ilk bronza davriga oid ayrim topilmalar bilan so‘nggi bronza davrida keng tarqalgan o‘troq dehqonchilik madaniyati o‘rtasidagi tarixiy uzviylikni aniqlashni murakkablashtiradi.

Farg‘ona vodiysida so‘nggi bronza davriga kelib o‘troq dehqonchilik madaniyati keng rivojlangan. Ushbu madaniyat arxeologiya fanida Chust madaniyati nomi bilan ma’lum. Unga oid 80 dan ortiq yodgorlik aniqlanganligi qayd etiladi. Chust madaniyatining muhim belgilaridan biri qo‘lda yasalgan, qizil bo‘yoq bilan bezatilgan naqshli sopol idishlardir [Заднепровский, 1960; Иванов, 1999].

Mazkur madaniyatga oid dastlabki topilmalar 1939–1940-yillarda Katta Farg‘ona kanali qurilishi jarayonida aniqlangan. T. G. Oboldueva tomonidan Andijon

viloyatining Lug‘umbek qishlog‘i hududidan naqshli sopol idish va bronza pichoq topilgan [Оболдуева, 1951]. Chust madaniyatini tizimli arxeologik o‘rganish esa 1950-yildan boshlangan. V. I. Sprishevskiy 1950–1961-yillarda Chust manzilgohida tadqiqotlar olib borgan. 1952-yildan Andijon viloyatining Oyim qishlog‘i yaqinidagi Dalvarzintepa yodgorligini o‘rganish ishlari boshlangan [Спришевский, 1954].

Chust manzilgohida mudofaa devorlari, turar joylar va xo‘jalik inshootlari aniqlangan. Manzilgoh markazidagi ochiq maydon tashqi xavf yuzaga kelgan vaqtda aholi hamda chorvani himoyalash uchun foydalanilgan bo‘lishi mumkin. Sharqiy qismida devor bilan o‘ralgan hovli va uning ichida aylana hamda to‘g‘ri to‘rtburchak shaklidagi bir xonali turar joylar o‘rganilgan.

Chust aholisi dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik bilan shug‘ullangan. Arxeologik ma’lumotlar ularning omochdan foydalanganligi, arpa, bug‘doy va tariq yetishtirganligidan dalolat beradi. Turar joylar va mudofaa inshootlari xom g‘isht hamda guvaladan qurilgan. To‘qimachilik, kulolchilik va metallga ishlov berish hunarmandchilikning rivojlangan tarmoqlari bo‘lgan. Chust manzilgohining yuqori madaniy qatlamlari ayrim tadqiqotlarda miloddan avvalgi XI–X asrlarga oid deb baholangan. Bu qatlamlardan Yaz I va Kuchuk I madaniy an’analariga o‘xshash kulolchilik charxida tayyorlangan sopol idishlar ham topilgan.

Chust madaniyati qadimgi Baqtriya, Sug‘d va Xorazm hududlaridagi bo‘yalgan sopol idishlar an’analariga ega dehqonchilik madaniyatlari bilan muayyan umumiyliklarga ega. Ayrim tadqiqotchilar uni miloddan avvalgi XIV–XI asrlarda keng tarqalgan mintaqaviy madaniy jarayonlarning tarkibiy qismi sifatida baholaydilar [Заднепровский, 1960].

Chust madaniyatining muhim xususiyatlaridan yana biri aholining vohalar bo‘ylab joylashganligidir. Tadqiqotlarda ushbu davrga oid 15 ta voha ajratib ko‘rsatilgan. Ular qadimgi daryolar va irmoqlar bo‘yida shakllangan bo‘lib, ayrim vohalar orasidagi masofa 20–30 kilometrni tashkil etgan. Har bir vohada nisbatan yirik markaziy manzilgoh va uning atrofida kichik qishloqlar joylashgan [Заднепровский, 1960; Заднепровский, «К истории оазисного расселения...»].

Bunday joylashuv tizimi dehqonchilikning tabiiy suv manbalari bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi. Sug‘orish inshootlarini qurish, suv taqsimotini tashkil etish va mavjud tarmoqlarni saqlash jamoaviy mehnat hamda muayyan boshqaruv mexanizmlarini talab qilgan. Shu asosda ayrim tadqiqotchilar Chust madaniyatining so‘nggi bosqichlarida, miloddan avvalgi VIII–VII asrlarda, Farg‘onada voha davlatchiligining dastlabki shakllari vujudga kelganligini ilgari suradilar [Матбобоев, 2014].

Voha tizimining shakllanishi dehqonchilik jamoalari o‘rtasidagi xo‘jalik aloqalarini mustahkamlashga xizmat qilgan. Suv manbalaridan birgalikda foydalanish, sug‘orish tarmoqlarini saqlash va mehnatni tashkil etish zarurati alohida manzilgohlar doirasidan tashqariga chiqadigan boshqaruv munosabatlarini yuzaga keltirgan bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, vohalarning barchasi bir xil siyosiy tuzilishga ega bo‘lgan, degan xulosaga kelish uchun yetarli asos mavjud emas. Ularning rivojlanish darajasi aholi soni, xo‘jalik imkoniyatlari, mudofaa tizimi va geografik sharoitga qarab farqlangan bo‘lishi ehtimol.

Bu masalada Dalvarzintepa yodgorligi alohida o‘rin tutadi. Ark va mudofaa devorlariga ega bo‘lgan ushbu manzilgoh qadimgi Farg‘onadagi yirik markazlardan biri sifatida baholanadi. Uning mudofaa tizimi va ichki tuzilishi aholi manzilgohlarini tashkil etishda muayyan rejalashtirish tamoyillari mavjud bo‘lganligini ko‘rsatadi [Матбабаев, Абдуллаев, 2011].

Dalvarzintepa va Chust manzilgohlaridagi qurilish qoldiqlari qadimgi aholining me’moriy tajribasi va jamoaviy mehnatni tashkil etish imkoniyatlarini o‘rganishda muhimdir. Mudofaa devorlarini barpo etish, turar joylar va xo‘jalik maydonlarini joylashtirish muayyan amaliy bilimlarni talab qilgan. Shu sababli Chust madaniyatiga oid barcha manzilgohlar hech qanday rejasiz, tartibsiz qurilgan, degan qarashni umumlashtirish to‘g‘ri emas. Biroq yirik manzilgoh va mudofaa inshootlarining mavjudligi o‘z-o‘zidan to‘liq shakllangan davlat tizimini isbotlamaydi. Bu masala ijtimoiy tabaqalanish, boshqaruv, xo‘jalik aloqalari va hududiy tashkilotga oid boshqa dalillar bilan birgalikda baholanishi lozim.

Farg‘ona vodiysining sharqiy qismida qadimgi dehqonchilik va yirik manzilgohlarning rivojlanishida tabiiy-geografik sharoit muhim ahamiyat kasb etgan. Vodiy yagona geografik hudud bo‘lsa-da, uning turli qismlarida yog‘ingarchilik miqdori sezilarli farqlangan. Tadqiqotlarda Qo‘qon va uning g‘arbiy hududlarida yillik yog‘in miqdori 80–100 mm, Andijon atrofida 230–260 mm, O‘shda 360 mm, O‘zgan vohasida esa 600 mm gacha yetishi qayd etilgan. Qoradaryo va Yassi daryolarining doimiy suv manbalari sifatidagi ahamiyati ham Sharqiy Farg‘onada dehqonchilik uchun qulay sharoit yaratgan.

Shu sababli Chust madaniyatiga oid ko‘plab manzilgohlar aynan Sharqiy Farg‘onada joylashgan. G‘ovasoy, Kosonsoy, Podsho‘otasoy va Qoradaryo havzalaridagi yodgorliklar ham qadimgi aholi joylashuvida suv manbalarining muhim rol o‘ynaganligini ko‘rsatadi. Daryolar va soylar bo‘yida shakllangan manzilgohlar dehqonchilik maydonlari bilan turar joylar o‘rtasidagi hududiy aloqalarni ta’minlagan.

Bu holat qadimgi vohalarning xo‘jalik jihatdan shakllanishida suv resurslari hal qiluvchi omillardan biri bo‘lganligini ko‘rsatadi.

Sharqiy Farg‘ona moddiy madaniyatida o‘ziga xos kulolchilik an’analari ham kuzatiladi. Bu hududda qo‘lda yasalgan va bo‘yoqli naqshlar bilan bezatilgan sopol idishlarning ayrim shakllari vodiyning boshqa qismlarida kam uchraydi. Tadqiqotchilarning bir guruhi ushbu farqlarni Chust madaniyatining mahalliy varianti sifatida talqin qilsa, boshqalari ularni xronologik tafovutlar bilan izohlaydi.

Chust madaniyatini davrlashtirish masalasi ham ilmiy munozaralarga sabab bo‘lib kelmoqda. Yu. A. Zadneprovskiy O‘sh manzilgohidan olingan radiokarbon natijalar asosida madaniyatni miloddan avvalgi XVI/XV–VIII/VII asrlarga oid deb hisoblagan [Заднепровский, 1997]. B. Matboboyev Chust, Dalvarzintepa va O‘sh yodgorliklaridan olingan namunalar asosida uning davrini miloddan avvalgi XII–VIII/VII asrlar bilan belgilagan [Матбобоев, 2014].

A. Anarboyev dastlab Chust madaniyatining mavjudlik davrini miloddan avvalgi XVI–XV asrlardan VII asrgacha deb baholagan. Keyinchalik Chust-Bibi Ona manzilgohida olib borilgan tadqiqotlar asosida ushbu davriy chegaralarni miloddan avvalgi XIV asr oxiri – IX asr oxiri bilan belgilash fikrini ilgari surgan [Анарбаев, Баратов, 2022].

G. P. Ivanov esa Chust madaniyati yodgorliklarining quyi qatlamlarini miloddan avvalgi II ming yillik oxirlari, xususan, XIII asr, yuqori qatlamlarini esa Shimoliy Baqtriya sopol idishlari bilan qiyoslash asosida miloddan avvalgi VIII–VII asrlar bilan davrlashtirishni taklif qilgan [Иванов, 1999].

Chust madaniyati xronologiyasiga oid ushbu qarashlar o‘rtasidagi tafovut uning davomiyligi, shakllanish bosqichlari va keyingi madaniyatlar bilan munosabatlarini aniqlashga bevosita ta’sir qiladi. Masalan, madaniyatning boshlanish sanasini miloddan avvalgi XVI–XV asrlarga yoki XIII–XII asrlarga joylashtirish Farg‘onadagi o‘troq dehqonchilikning qadimgi Baqtriya va Sug‘d madaniyatlari bilan xronologik munosabatlarini turlicha talqin qilishga olib keladi. Shu sababli alohida yodgorliklardan olingan radiokarbon natijalarni stratigrafik qatlamlar va sopol majmualari bilan qiyoslash zarur.

Chust madaniyatining keyingi madaniy jarayonlar bilan munosabati ham muhim ilmiy masaladir. Ayrim manzilgohlarning yuqori qatlamlarida Eylaton madaniyatiga xos naqshli va qizil angobli sopol buyumlar uchraydi. Bu holatni ayrim tadqiqotchilar Chust madaniyatining tanazzuli va dehqon aholining chorvador guruhlar bilan qo‘shilib ketishi natijasi sifatida talqin qiladilar.

Biroq ushbu jarayonni faqat chorvador aholining ustun ta’siri bilan izohlash bir tomonlama yondashuv bo‘lishi mumkin. Dehqonchilik va chorvachilik bilan shug‘ullangan jamoalar o‘rtasidagi madaniy-iqtisodiy aloqalar, o‘zaro ta’sir va xo‘jalik an’analarining almashinuvi ham muhim o‘rin tutgan. Shu nuqtayi nazardan, ayrim chorvador guruhlarning dehqonchilik madaniyati ta’sirida o‘troqlashganligi haqidagi qarash ham ilmiy muhokamaga loyiqdir.

Farg‘ona vodiysining bronza davri aholisini faqat dehqonlar va chorvadorlar yashagan qat’iy ajratilgan hududlarga bo‘lish ham barcha arxeologik holatlarni to‘liq tushuntirib bermaydi. Ayrim vohalarda dehqonchilik va chorvachilik jamoalari yonma-yon yashab, o‘zaro xo‘jalik va madaniy aloqalarni rivojlantirgan bo‘lishi mumkin. S. Sorokin ilgari surgan ularning yagona konfederativ uyushma doirasida mavjud bo‘lganligi haqidagi qarash ham ana shu munosabatlarni izohlashga qaratilgan.

Miloddan avvalgi V–II asrlarda Sharqiy Farg‘onada Sho‘raboshot madaniyati rivojlangan. Tadqiqotlarda ushbu davrda manzilgohlar soni Chust madaniyati davridagiga nisbatan 15 barobar oshganligi qayd etiladi. G. P. Ivanovning fikricha, bu bosqichda kulolchilik charxida tayyorlangan qizil angobli sopol idishlar keng tarqalgan. Shu bilan birga, Chust madaniyatiga xos qo‘lda yasalgan naqshli sopol idishlar, tosh omochlar, pichoqsimon o‘roqlar va xo‘jalik o‘ralarining davom etishi madaniy vorisiylik alomatlarini ko‘rsatadi [Иванов, 1999].

Chust va Sho‘raboshot madaniyatlari o‘rtasidagi o‘tish jarayonini faqat chorvadorlarning kirib kelishi bilan izohlash yetarli emas. Bu jarayonda mahalliy dehqonchilik an’analarining davomiyligi, chorvador guruhlarning o‘troqlashuvi va turli madaniy komponentlarning o‘zaro uyg‘unlashuvi ham hisobga olinishi zarur.

Farg‘ona vodiysidagi bronza davri chorvador jamoalarining kelib chiqishi masalasida A. Anarboyev va S. Baratov Fedorov madaniyatining so‘nggi bosqichi, Sargari-Alekseyevka, Valik hamda Begazi-Dandiboy madaniyatlari bilan bog‘liq arxeologik majmualarga e’tibor qaratadilar. Vodiydagi chorvadorlarga oid qadimgi topilmalar qatorida Arpa va Dahan mozorlaridan aniqlangan, miloddan avvalgi XVI–XIV asrlarga mansub deb baholangan ashyolar alohida o‘rin tutadi [Анарбоев, Баратов, 2024].

Mazkur qabrlardagi ayrim dafn an’analarining Chust madaniyatiga mansub Qashqarchi va Yapag‘i mozorlaridagi katakomba tipidagi qabrlarga o‘xshashligi dehqonchilik va chorvachilik jamoalari o‘rtasidagi madaniy aloqalar masalasini yanada chuqurroq o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Shunday qilib, Farg‘ona vodiysida dehqonchilikning shakllanishi bir necha tarixiy bosqichlarni qamrab olgan murakkab jarayon bo‘lgan. Eneolit va ilk bronza davriga oid ayrim arxeologik topilmalar vodiyda dehqonchilik an’analarining dastlabki ildizlarini izlash imkonini bersa, Chust madaniyati davrida o‘troq dehqonchilik, hunarmandchilik, sug‘orish tizimlari va vohalar bo‘ylab joylashgan manzilgohlar tizimi ancha rivojlangan.

Chust madaniyatining so‘nggi bosqichlarida yirik manzilgohlar, mudofaa inshootlari va jamoaviy xo‘jalik faoliyatining rivojlanishi boshqaruv munosabatlarining murakkablashuviga zamin yaratgan. Biroq bu jarayonni bevosita davlatning to‘liq shakllanishi bilan tenglashtirishdan ko‘ra, voha davlatchiligining vujudga kelishiga olib kelgan tarixiy shart-sharoitlar sifatida baholash ilmiy jihatdan asosliroqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.Аманбаева Б.Э., Рогожинский А.Е., Мэрфи Д. Могильник Шагым – новый памятник эпохи бронзы Восточной Ферганы (Кыргызстан) // 2.Археологические исследования в Узбекистане в 2004–2005 годы. – Вып. 5. – Ташкент: Фан, 2005.
3.Анарбаев А., Баратов С. Новые археологические работы на поселении Чуст-Бибиона // ИМКУ. – Вып. 42. – Ташкент, 2022. – С. 216.
4.Анарбоев А. Қадимги ва ўрта асрларда Ахсикент // Ўзбекистон тарихида қадимги Фарғона. – Тошкент: Фан, 2001.
5.Анарбоев А.А., Баратов С.Р. Урбанизационные процессы в развитии древней культуры на территории Ферганского культурно-исторического региона (эпоха бронзы и раннего железа) // Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi tarixida Axsikent: xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Toshkent: Fan, 2024.
6.Anorboev A. Farg‘onaning qadimgi shaharlari va ularning Markaziy Osiyo tarixida tutgan o‘rni. – Toshkent, 2022.
7.Баратов С.Р. К проблеме автохтонных культур эпохи бронзы Средней Азии // Древние культуры Евразии: материалы международной научной конференции, посвящённой 100-летию А.Н. Бернштама. – Санкт-Петербург, 2010.
8.Гаврющенко П.П. Куланчакское укрепленное поселение (к истории Ферганы второй половины I тыс. до н.э.): автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Фрунзе, 1970.
9.Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы. – М.: МИА, 1960. – № 118.
10.Заднепровский Ю.А. К истории оазисного расселения в первобытной Средней Азии // КСИА. – Вып. 167. – Москва. – Нашр йили аниқлаштирилиши лозим.

11.Заднепровский Ю.А. Ошское поселение: к истории Ферганы в эпоху поздней бронзы. – Бишкек, 1997.
12.Иванов Г.П. Археологические культуры Ферганы: дис. ... канд. ист. наук. – Самарканд, 1999.
13.Матбабаев Б., Абдуллаев В. Оборонительные сооружения древней Ферганы (конец II тыс. до н.э. – первая половина I тыс. н.э.). – Ташкент, 2011.
14.Матбобоев Б. Қадимги Фарғонада илк давлатчилик илдизлари // O‘zbekiston tarixi. – 2014. – № 1.
15.Оболдуева Т.Г. Отчет о работе первого отряда археологической экспедиции БФКа // ТИИА АН УзССР. – Т. IV. – Ташкент, 1951.
16.Рахманов З.О. Этапы освоения Северной Ферганы (на основе изучения археологических памятников): дис. ... доктора философии (PhD) по историческим наукам. – Ташкент, 2022.
17.Рузанов В. Происхождение, датировка и химико-металлургическо-морфологические признаки изделий Хакского комплекса // Археология Узбекистана. – 2020. – № 1 (18). – Самарканд.
18.Рузанов В. Рудная база металлургии Фергано-Ташкентского региона в эпоху энеолита и бронзы // O‘zbekiston arxeologiyasi. – 2023. – № 1 (28).
19.Спришевский В.И. Чустская стоянка эпохи бронзы // СЗ. – Москва, 1954. – № 3.